

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνήμεν

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη συνεισφορά των

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία Πολιτιστικού
και Κοινωφελούς Έργου Αιγέας
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου
Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη

Εικόνα εξωφύλλου:

Μεσαία πτέρυγα της Στοάς Βραυρώνος, προοπτικό με προβαλλόμενα τα προς Δ.
Χ. Μπούρας, *Η Αναστίλωση της Στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα 1967, σελ. 2 (προμετωπίδα).
Σχέδιο σε χαρτόνι 35 × 50 εκ., Χ. Μπούρας, 1962.

Εικόνα οπισθοφύλλου:

Αναπαράσταση της νότιας όψης ναΐσκου συνεπτυγμένου οκταγωνικού τύπου,
του οποίου οι τοίχοι, χωρίς τον (μη σωζόμενο) τρούλο, αποτελούν το κάτω μέρος
του κωδονοστασίου (1888) της Μονής Οσίου Λουκά (στη Βοιωτία).
Χ. Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί, οκταγωνικού τύπου, ανέκδοτοι», *Δελτίον Χριστιανικής*
Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γ', 1962-63, σ. 127-173, πίν. 41-45.
Σχέδιο σε διαφανές χαρτί 42 × 60 εκ., Χ. Μπούρας, 1961.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Κική Μπίρταχα, Μανόλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος
Κώστας Ζάμπας, Φανή Μαλλούχου-Τυφانو

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Κική Μπίρταχα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Γιώργος Κωστόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Στέλιος Λιάπης

ISBN (set) 978 960 204 373 8

ISBN (Τόμος Ι) 978 960 204 374 5

© 2018 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνήμη

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

†SLOBODAN ĆURČIĆ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

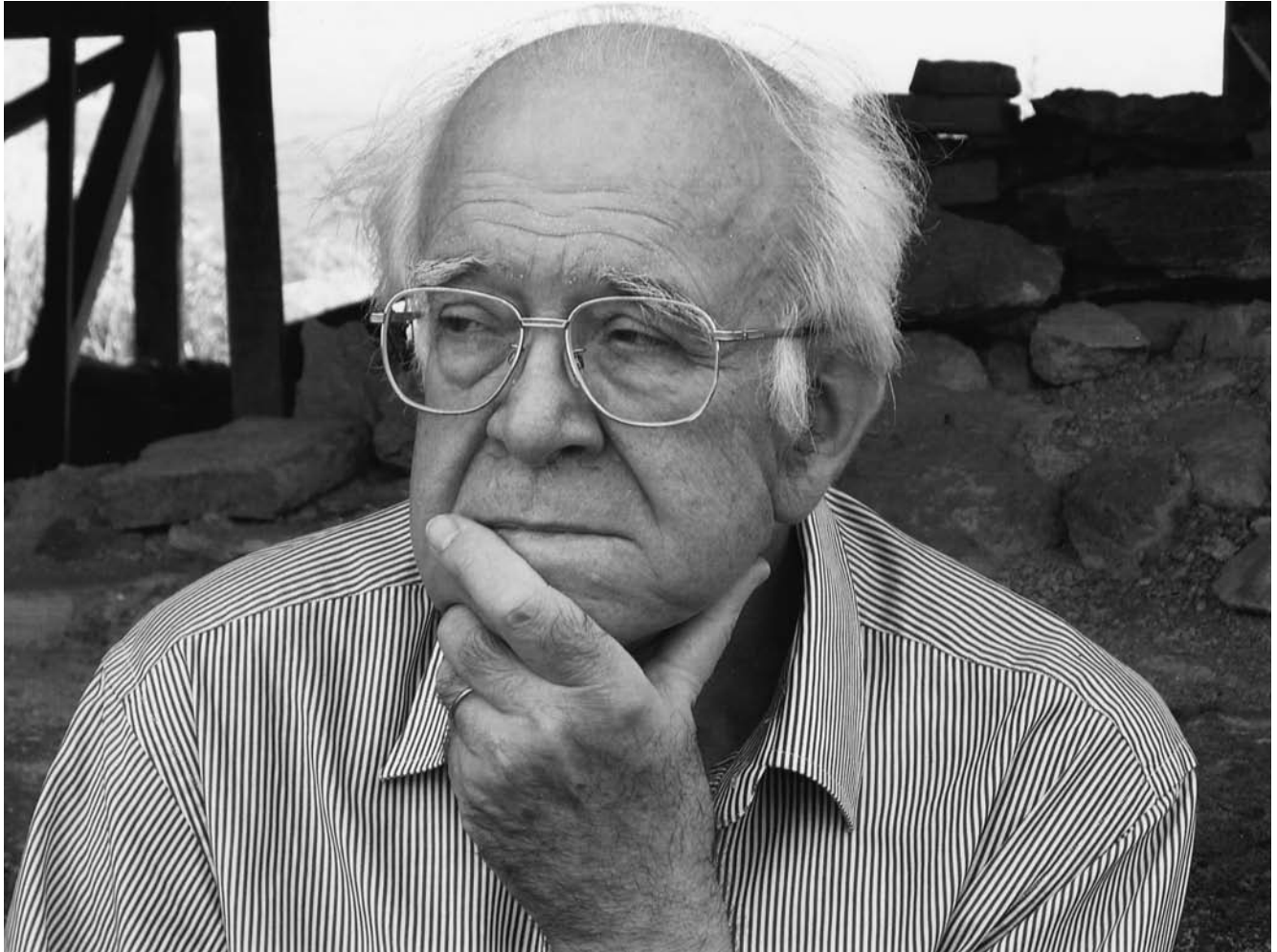
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Χαράλαμπος Μπούρας (1933-2016).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9		
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	12		
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στο προάστειο του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας	19	ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Η επιδερμίδα των κτηρίων: Από τις δυσχέρειες της τεκμηρίωσης στα διλήμματα της αναστήλωσης	155
ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Οι Τρεις Μοίρες στο ταφικό ανάγλυφο του εργαστηρίου Λεωνίδα Δρόση. Από τη «γέννηση» των αρχαίων χρόνων στον «θάνατο» των νεοτέρων	29	ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Αμφιβολίες και βεβαιότητες: γύρω από ένα σπάραγμα ψηφιδωτού ίσως από τη Θεσσαλονίκη, μάλλον από τον Άγιο Δημήτριο	163
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα Ικαρίας	41	ΕΦΗ ΔΡΙΒΑ-ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ Η ποιότητα στα αναστηλωτικά έργα	175
ΜΑΡΙΑ-ΕΥΔΟΚΙΑ ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ Η διαχρονική εξέλιξη του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου ανάμεσα στην Αθήνα και τη θάλασσα	49	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Η αποκατάσταση των μνημείων στην ακρόπολη της Λίνδου. Ένα σχόλιο για το αποτέλεσμα των σύγχρονων επεμβάσεων	179
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ Ο χωροβάτης του Βιτρουβίου, παρατηρήσεις για τη λειτουργία και προτεινόμενη αναπαράσταση του οργάνου	61	ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ Η μεταφορά των γλυπτών του Μουσείου Ακροπόλεως	185
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ Προσθήκες και διορθώσεις σε επιγραφές τριών σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα	69	ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ Το εμπορικό τοπίο και η οικιακή αρχιτεκτονική της υστεροελληνιστικής πόλης της Δήλου	199
ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Η οικοδομική φάση του 18ου αιώνα στο Αρχονταρίκι της Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος	77	IRENE (RENA) FATSEA A 'modern' Greek in the streets of Post-Napoleonic Berlin: or, where Archaeology meets Architecture	213
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Παρατηρήσεις στον ναό της Παναγίας στην Κοσίνα	89	STEFANO GIZZI Confronto tra i restauri borbonici nel regno delle due Sicilie e quelli ateniesi nell'ottocento	233
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΟΥΡΝΟΥΣ Το Κάστρο του Καταρράκτη στη Χίο	105	HANS RUPPRECHT GOETTE Friedrich Thiersch in Phlious (9. October 1831)	251
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ Ο Pietro Maria Bardi, το πνεύμα της Μεσογείου και το Τέταρτο Συνέδριο των CIAM στην Αθήνα	113	PETER GROSSMANN Zu einigen Achtstützenbauten ausserhalb Griechenlands	255
MARIA LETIZIA CONFORTO L'arco dedicato in Roma al Trionfo di Costantino	123	†EVANGELIA HADJITRYPHONOS St. Catherine's church in Thessalonike. Its place in Late Byzantine architecture	265
J.J. COULTON Terrace roofs and flat-topped cornices in Hellenistic and Roman architecture	131	†MARIE-CHRISTINE HELLMANN La réception et l'héritage de l'architecture grecque antique en France : un paradoxe ?	283
†SLOBODAN ĆURČIĆ Georgios Palaiologos Kantakouzenos (1390 - c. 1459). An unknown Late Byzantine architect	139	NILS HELLNER Überlegungen zum Gebrauch von singulären Werkzeugfunden unter dem archaischen Tempelbau von Kalapodi	293

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ Οι επιγραφές και οι φορείς τους	301	ΜΑΡΩ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ Σταμάτης Κλεάνθης - Eduard Schaubert. Αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως 1828-1831	513
ΑΝΝΑ ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΑΚΗ, ΛΗΔΑ ΚΩΣΤΑΚΗ, ΒΑΝΤΑ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ Εξόρυξη λίθων στην ανοικοδομούμενη Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα	309	ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ Βασιλική Β των Φιλίππων: Οι οικοδομικές φάσεις μιας ημιτελούς εκκλησίας	527
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Η τράπεζα και ο πύργος της Μονής Αγίου Διονυσίου Ολύμπου	321	ARMEN KAZARYAN Architectural composition of St. Sophia, Kiev: On the question of creative concept in medieval architecture	539
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ιερός ναός του Αγίου Μηνά Δρακοπουλάτων Κεφαλληνίας	331	HERMANN J. KIENAST Die frühen Kultbildbasen im Heraion von Samos	547
ΜΑΡΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Αρχές των επεμβάσεων δομικής αποκατάστασης στα αρχαία μνημεία. Επιστημονικές και τεχνικές επιλογές κατά την εφαρμογή τους	345	ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΖΗΣ Χαράξεις κτηρίων των οθωμανικών χρόνων στην Ελλάδα	555
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ Η ανανέωση της πρόσοψης της εκκλησίας του Χριστού Κεφαλά στον Χάνδακα (1616-1620). Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα	357	ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ Ο ναός του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου στη Θήβα. Νεότερα στοιχεία	569
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΟΛΙΑΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ Νέα στοιχεία για την ύδρευση στην περιοχή του Ασκληπιείου της Επιδαύρου κατά την αρχαιότητα	367	ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ Δύο όψιμα ιωνικά κιονόκρανα από τη Λακωνία	581
ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΛΙΓΑ Το περί των εκκλησιών της Μονεμβασίας σημείωμα	381	ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ευεργεσία και δημόσια αρχιτεκτονική. Η σημασία της εντολής στην επιλογή της μορφής και ο ρόλος του αρχιτέκτονα	587
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΜΠΟΛΗ Η αρχιτεκτονική του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος	395	ΖΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΕΑΣ Δομοστατικά προβλήματα ναού Ηφαιστού και Αθηνάς	595
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ Fin de siècle στο Παρίσι: Ο διάλογος του Βυζαντίου με τις τέχνες και τα γράμματα	409	ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ Αναβάσεις	603
ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΟΥΡΛΑΣ Το μέγα αδριάνειο περιστύλιο των εκατό κίωνων στην Αθήνα	423	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ Μολυβδόβουλλο του Κατακαλώνος Τραχανιάτου προερχόμενο από τον βυζαντινό ναό Τιμίου Προδρόμου Μάστρου Αιτωλοακαρνανίας	627
ΕΛΕΝΗ Ι. ΚΑΝΕΤΑΚΗ Αποτίμηση των λειτουργικών και τεχνικών καταβολών των ρωμαϊκών και βυζαντινών λουτρών στα οθωμανικά	435	ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη Μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό)	633
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσοπνίας (13ος-15ος αιώνας)	451	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ Πρότυπο τεκτονικού ποδός από το Άργος	657
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΔΕΔΟΣ Κτήρια θεαμάτων στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων	475	ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΤΙΜΑΚΗ Αρχιτεκτονική και λατρευτική ιδιορρυθμία σε ναούς της Λέσβου: Η διαφύλαξη ιερής ανάμνησης από την Υστεροβυζαντινή περίοδο σε νεότερα προσκυντήρια	667
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΟΣ Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η πολιτική της ανάπτυξης του περιβάλλοντος της ιστορικής πόλης κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής 1912-1947	487	ΛΕΝΑ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ Μια νέα ερμηνεία στην ονομαζόμενη επιγραφή του «Διογενείου»: IG II ² 5205	679
ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Οσίου Σεραφείμ Δομπού Βοιωτίας	499	ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Αγία Τριάδα Καρπενήσιου, 1961. Η αποκατάσταση, η συντήρηση και ο νεαρός αρχιτέκτονας Χαράλαμπος Μπούρας	691

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας δεν είναι πλέον μαζί μας, το έργο του όμως είναι γύρω μας ... ακόμη και εμείς οι ίδιοι είμαστε μέρος του. Γύρω μας υπάρχουν οι γνώσεις της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και οι ιδέες που καλλιέργησε και έθεσε στη διάθεση όλων τόσο απλόχερα και αποτελεσματικά. Όμως, ενώ αυτό το πεδίο υπήρχε και πριν από τον Μπούρα χάρις στις προσπάθειες των προγενοτέρων του, η Προστασία και Συντήρηση των μνημείων είναι τομείς οι οποίοι στη χώρα μας ποτέ δεν είχαν εξειδικευθεί σε εθνική κλίμακα, επειδή οι αξιοθαύμαστοι πρωταγωνιστές του είδους, έως την εποχή του Ορλάνδου και του Τραυλού, αποτελούσαν μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις. Η μετεξέλιξη του πεδίου δράσης αυτών των πρωτοπόρων σε αποκρυσταλλωμένη επιστημονική - επαγγελματική ειδικότητα εντός της ελληνικής επικράτειας, με ήδη ικανοποιητική θεσμική κατοχύρωση και συλλογική καταξίωση, είναι και αυτή ένα από τα επιτεύγματα του Χαράλαμπου Μπούρα. Οι παλαιότεροι από εμάς ήδη γνωρίζουν αυτή την ιστορία. Η πρώτη αρχή της στη σκέψη του δασκάλου μας μάλλον μας διαφεύγει, όμως τον Μάρτιο του 1967, μήνες μετά την ανάληψη καθηκόντων διδασκαλίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Θεσσαλονίκης, ο Μπούρας είχε έτοιμες τις περίφημες «*Τρεις Προτάσεις*», που νεότερος ακόμη, αλλά ήδη με αναγνωρισμένο επιστημονικό κύρος, πρόλαβε να υποστηρίξει κατά τη διάρκεια του *1ου Αρχαιολογικού Συνεδρίου* και ακολούθως να δημοσιεύσει στα *Τεχνικά Χρονικά*. Οι προτάσεις αφορούσαν στην υψηλής αξιοπιστίας τεκμηρίωση και διάγνωση της κατάστασης των μνημείων, τη δημιουργία και αποτελεσματική τήρηση κατάλληλων αρχείων και, τέλος, τις μεταπτυχιακές σπουδές των αρχιτεκτόνων για μια υψηλού επιστημονικού και επαγγελματικού επιπέδου εξειδίκευση. Ταυτοχρόνως, επειδή το περιβάλλον του δεν ήταν ακόμη συλλογικά ώριμο, φρόντισε για την εφαρμογή της ιδέας, έστω και σε ατομικό επίπεδο. Με το ήδη μεγάλο κύρος του και μετά από πάμπολλες ώρες και ημέρες σύνταξης κειμένων, επιστολών και υπομνημάτων, κατάφερε επί δεκαετίες να εξασφαλίζει υποτροφίες για εξειδίκευση στο εξωτερικό των καλύτερα προετοιμασμένων νέων αρχιτεκτόνων, που παρά την τότε τεράστια άνθιση της ανοικοδόμησης και τη δεδομένη προοπτική επαγγελματικής επιτυχίας σε αυτήν, προτιμούσαν ήδη την όχι τόσο προσοδοφόρο περιπέτεια της εργασίας στα μνημεία. Χρόνο με τον χρόνο ο αριθμός τους μεγάλωνε και ήδη πλησίαζε την εκατοντάδα, όταν επί τέλους έγινε δυνατή η δημιουργία σχετικών προγραμμάτων και στην Ελλάδα. Κατά το ίδιο μακρό χρονικό διάστημα ο Καθηγητής ετοίμαζε το έδαφος και σε προπτυχιακό επίπεδο με κατ' επιλογήν μαθήματα εφάμιλλα με ό,τι μπορούσαν να προσφέρουν τα καλύτερα τεχνικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ταυτοχρόνως, ο ίδιος πρωταγωνιστούσε στα μεγαλύτερα αναστηλωτικά έργα της χώρας (πάντοτε χωρίς χρηματική αμοιβή) και η διδασκαλία του ήταν ως εκ τούτου πραγματικά ρεαλιστική, υποστηριζόμενη από την τεράστια πρακτική - οικοδομική γνώση του, που ταυτοχρόνως συνδυαζόταν με τέλεια γνώση των νομικών, διοικητικών, οικονομικών και άλλων διαδικασιών.

Με όλα αυτά ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε άμεση επίδραση σε εκατοντάδες νέους αρχιτέκτονες, οι οποίοι σύντομα διέπρεψαν σε ένα επάγγελμα, το οποίο οι ίδιοι αναγνωρίζουν ως κύριο παράγοντα της αυστηρής επιστημονικής και βάσει αρχών ανάπτυξής του στην Ελλάδα. Με άλλες λέξεις ο Χαράλαμπος Μπούρας υπήρξε ο *Ηρως Κτίστης* αυτής της δραστηριότητας που μας ενώνει και μας κάνει τόσο χρήσιμους στον κόσμο μας. *Ηρως Κτίστης* κατά την αρχαία σημασία του όρου: ιδρυτής μιας πόλεως ή γενικότερα ενός συλλογικού θεσμού. Σε αυτό το νέο πεδίο, που ήδη είναι πολύ παλιό και όπου οι παλαιότεροι έχουν πάρει ήδη σύνταξη, αφού όμως πρόλαβαν να μεταδώσουν πολλά στην επόμενη γενιά, ο Χ. Μπούρας μας ενέπνευσε και το ήθος: συναγωνιστές, όχι ανταγωνιστές!

Αλλά ενώ ο χρόνος συνεχώς ρέει και οι καταστάσεις μεταβάλλονται, και καθώς οι δυνάμεις μας δοκιμάζονται, και ενώ ο ίδιος έφυγε, αν και είχε ακόμη τόσο πολλά να προσφέρει και να ευχαριστηθεί, τα πολυάριθμα συγγράμματά του διατηρούν στο ακέραιο την αξία τους, ενώ οι συμβουλές του, οι σκέψεις του και οι τρόποι του φαίνεται ότι έχουν ακόμη τόση δύναμη, ώστε να συνοδεύουν ευχάριστα και ευεργετικά την παραπέρα πορεία μας.

Λόγω των περιστάσεων κατά τη σύνταξή του, το ως άνω εισαγωγικό κείμενο τόνισε κυρίως την τεράστια συμβολή του Μπούρα στην προστασία των μνημείων και στον επί δεκαετίες προς αυτά επιστημονικό και επαγγελματικό προσανατολισμό νέων αρχιτεκτόνων. Αυτό, άλλωστε, ήταν και το μέγιστο μέρος των προσπαθειών του, μέσω του οποίου αξιώθηκε να είναι ένας Έρωσ Κτίστης. Όμως το πρόγραμμά του περιείχε πολλά άλλα. Ορισμένες μελέτες του εμπίπτουν περισσότερο στην Ιστορία της Τέχνης, άλλες στην ιστορία των ιδεών, ή στη βιογραφική τεκμηρίωση της πράξης ή της σκέψης κάποιων πρωταγωνιστών της Αρχιτεκτονικής ή της Αρχαιολογίας. Χάρης στο ευρύτερο ενδιαφέρον του για τόσο πολλά και την ικανότητά του να συγκροτεί τις αντίστοιχες γνώσεις με ένα σύστημα αυστηρής λογικής ταξινόμησης, ανάλυσης και δομικής συσχέτισης, ο Χ. Μπούρας ήταν κατά κανόνα σε θέση να παρακολουθεί οποιαδήποτε συζήτηση εντός του ευρύτερου πεδίου της Αρχιτεκτονικής, της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας ή της Προστασίας των μνημείων και της Οικοδομικής τεχνολογίας και με αίσθημα επιστημονικής ευθύνης και οικονομίας χρόνου να εξηγεί, να συνοψίζει και να διαφωτίζει αντικείμενα και θέματα, ακόμη και σε καθ' ύλην ειδικότερους, όταν αυτοί δεν διέθεταν τη δική του δύναμη σκέψης ή ευαισθησία, κοινωνική και πολιτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο η συμβολή του σε διάφορα επιστημονικά συμβούλια υπερέβαινε πάντοτε τα συνήθη. Τούτο συμβάδιζε με την περιβόητη μνήμη του (στην πραγματικότητα αποτέλεσμα και εντονότερου ενδιαφέροντος για περισσότερα θέματα), η οποία, συνδυαζόμενη με μακρότατη επί δεκαετίες συμμετοχή σε συλλογικά σχήματα, τον καθιστούσε αληθινό μνήμονα αυτών, όπως π.χ. στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ταυτοχρόνως, μέσω της έμπρακτης εφαρμογής της αρχής της διεπιστημονικής συνεργασίας, συνέβαλλε στη γνωριμία και εξοικείωση πλείστων με πρόσωπα και πράγματα άλλων κλάδων. Παρά την εντατική εμπλοκή του στα κοινά και την απλόχερη προσφορά πολύτιμου χρόνου σε άλλους, ιδίως σε νεότερους, ως εκ θαύματος ο Χαράλαμπος Μπούρας παρήγε το μέγιστο σε ατομικό επιστημονικό έργο, μετρήσιμο ακόμη και ως απλή ποσότητα –πόσω μάλλον ως γινόμενο ποσότητας επί ποιότητας! Πώς το κατάφερε; Μόνον επειδή ήταν πολύ εργατικός και επειδή διέθετε ασυνήθιστη ικανότητα κρίσεως, ασυνήθιστη ικανότητα μνημονικής συλλογής και δημιουργικής αξιοποίησης πλήθους οπτικών εικόνων και βιβλιογραφικών πληροφοριών, έξοχο τάλαντον λόγου, προφορικού και γραπτού, ταχύτατη καλλιγραφική διατύπωση ακόμη και με στυλό, τελείως αππλλαγμένη συντακτικών, ορθογραφικών και νοηματικών λαθών, ασυνήθιστο όγκο άριστα συγκροτημένων γνώσεων και μαζί ασυνήθιστη πειθαρχία, η οποία συστηματικά τον απομάκρυνε από χρονοβόρες εκ του προχείρου διεξαγόμενες συζητήσεις («πηγάδια», «όχι σύντομα τηλεφωνήματα» κ.τ.τ.), ή άλλες μορφές ελαφράς απασχόλησης. Την μη διαθεσιμότητα του Μπούρα για τέτοια, κάποιοι την είδαν σχεδόν με αντιπάθεια και ενίοτε άσκησαν επ' αυτής τις ερασιτεχνικές ψυχολογικές ερμηνείες τους, παραβλέποντας ωστόσο το γεγονός ότι οι πλείστοι από τους φιλικά διαθέσιμους για μακρές ευχάριστες συζητήσεις και οικειότητες, τελικά ήταν ακριβώς εκείνοι που αντίθετα προς τον Μπούρα και τους ολίγους ομοίους του, δεν προλάβαιναν να διαβάζουν προσεκτικά τα γραπτά των φοιτητών ή των φίλων, ούτε να συντάσσουν «βαρετές επιστολές» και να συνθέτουν απαιτητικά εκπαιδευτικά κείμενα και συγγράμματα, ή να τιμούν το αναγνωστικό κοινό με ουσιώδη βιβλία, ή έστω επιστημονικά άρθρα. Παρομοίως, οι ανεύθυνα κρίνοντες, π.χ. βάσει του βαθμού ασυμφωνίας του προς την επικρατούσα ενδυματολογική απημελψία, κατά κανόνα αγνοούσαν τη χάριν συναδέλφου σοβαρή εθελοντική διακινδύνευση του Μπούρα στα δικαστήρια της δικτατορίας. Το ίδιο επιφανειακή ήταν και η επηρεασμένη από την εποχή της εικόνας γνώμη κάποιων για τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα. Όμως, κατά τους ειδικούς τα συγγράμματα αυτά είναι εφάμιλλα μόνον με τα παγκοσμίως άριστα. Ομοίως άριστες ήσαν και οι επί δεκαετίες προτάσεις του Μπούρα για Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών ειδί-

κευσης στην Προστασία και Συντήρηση Μνημείων. Σήμερα, πολύ μετά το γύρισμα του αιώνα, τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα, έστω και χωρίς τις βιβλιογραφικές προσθήκες που ο ίδιος ήλπιζε από εμάς, εξακολουθούν να είναι τα κορυφαία του είδους τους και να αποτελούν την πρώτη επιλογή για ένα ευρύτατο φάσμα ενδιαφερομένων, συμπεριλαμβανομένων και των φοιτούντων στο Πανεπιστήμιο. Αν ήθελε κανείς να συνοψίσει τον Μπούρα σε μια φράση αυτή θα ήταν: άνθρωπος ασυνήθιστα εργατικός, ευφυής και ενάρετος, προσπλωμένος σε δύσκολα τηρούμενες αρχές, απέχων τρόπων εύκολης δημοτικότητας, υλικών αμοιβών, εθιμοτυπικών βραβεύσεων και διαδικασιών προβολής, ο οποίος εις πείσμα αντιξωών συνθηκών συνδύασε κορυφαίο ατομικό έργο με σπάνιας εμπέλειας κοινωνική προσφορά.

Αλλά για όλα αυτά και τους ποικίλους άλλους τομείς της πολυσχιδούς δράσης του Μπούρα, ο αναγνώστης δύναται να βρει περισσότερα στο αφιέρωμα «*Για τον Χαράλαμπο Μπούρα*» (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009).

Η ιδέα έκδοσης τόμου επιστημονικών μελετών αφιερωμένου στον Ήρωά μας, ως ελάχιστη έκφραση χρέους και ευγνωμοσύνης, γεννήθηκε το 1995, όταν εκείνος πλησίαζε το εξηκοστό πέμπτο έτος του. Δυστυχώς το σχετικό μυστικό έφθασε κάποτε στα αυτιά του και αμέσως, με τον χαρακτηριστικό ήπιο, αλλά ανυποχώρητο τρόπο του, ο άριστος δικαιούχος πάσης τιμής εξέφρασε μόνον αντιρρήσεις για το εγχείρημά μας. Αυτό το γνωρίζαμε, *δεν ήθελε τίμης!* Καθώς, όμως, ο χρόνος περνούσε κρίναμε προτιμότερο σιωπηρώς να παρακάμψουμε την άρνησή του. Την 10η Ιουνίου 2013 εστάλη η πρώτη εγκύκλιος προς «συναδέλφους, φίλους και μαθητές του Χαράλαμπου Μπούρα», η ανταπόκριση ήταν θερμή, η πρώτη συγκομιδή κειμένων μεγάλη και όταν πλέον το μυστικό διέρρευσε ήταν πλέον πολύ αργά, ακόμη και για έναν Μπούρα να επιμείνει στην παλαιά ασκητική θέση του. Ο αρχικός, μάλλον αισιόδοξος χρονικός στόχος (2014-15) δεν κατέστη δυνατός, αλλά πάντως η ετοιμασία συνεχίστηκε, χωρίς να θυσιασθεί η ποιότητα του αποτελέσματος. Δυστυχώς η απώλεια χρόνου έναντι του αρχικού προγράμματος συνέπεσε με απείρως μεγαλύτερες απώλειες. Η αγαπητή μας Λιλί Χατζητρύφωνος, συγγραφέας του σπουδαιότατου άρθρου για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη, απεβίωσε προώρως (†14 Σεπτ. 2016). Ομοίως άτυχος υπήρξε και ο Slobodan Ćurčić (†3 Δεκ. 2017), άριστος ομότεχνος, επί δεκαετίες φίλος του Μπούρα και μέλος της επιστημονικής επιτροπής του παρόντος. Η θλίψη μας γι' αυτές τις απώλειες επαυξάνεται από εκείνην για την προηγηθείσα απώλεια του λατρευτού μας δασκάλου και ήρωα (†27 Ιουλ. 2016). Τώρα πλέον το ανά χείρας σύγγραμμα τιμά μόνον τη μνήμη του. Πέραν αυτού, πάντως, συμβάλλει σε ό,τι εκείνος είχε και υπεδείκνυε εις πάντας ως πρόταγμα: τη συνεχή μέριμνα για τα μνημεία, ως κοινωνικά αγαθά και την καλλιέργεια της οικείας επιστήμης ως μέρους της ανθρωπιστικής παιδείας και ως πεδίου άσκησης πνεύματος και επαγγελματικού ήθους.

Το παρόν αφιέρωμα, μια συλλογή 112 άρθρων σε δύο ογκώδεις τόμους, παρουσιάζει θεματική ευρύτητα ανταποκρινόμενη στη θεματική ευρύτητα των δημοσιεύσεων, της διδασκαλίας και της λοιπής δράσης του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και το περιεχόμενο των άρθρων οφείλεται στην επιστημονική ετοιμότητα των συγγραφέων και εξίσου στην προθυμία τους για συμμετοχή. Η ευδωσα, όμως, της φιλόδοξης αυτής προσπάθειας έγινε δυνατή μόνον χάρις στη μεγάλη εμπειρία και το έμπρακτο ενδιαφέρον του εκδοτικού οίκου, αλλά και χάρις στη γενναιοδωρία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, του Αιγέα, του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, του Ιδρύματος Δημητρίου και Αίγλης Μπότοαρν, τους οποίους και από αυτή τη θέση ευχαριστούμε θερμά.

Ειδικότερες ευχαριστίες εκφράζομε προς τις κυρίες Άννη και Αθηνά Ραγιά, για τον γενικό συντονισμό της έκδοσης και τη σελίδα προς σελίδα διαμόρφωση αυτής και προς την αρχαιολόγο κυρία Κ. Μπίρταχα για την κοπιώδη σελιδοποίηση και την εκδοτική επιμέλεια.

Οι επιμελητές
Κ. ΖΑΜΠΙΑΣ, Μ. ΚΟΡΡΕΣ, Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΝΟ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ: ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΗΜΙΤΕΛΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ

Εισαγωγή

Η Βασιλική Β των Φιλίππων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον μελετητή της πρώιμης βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Πράγματι, παρά την εκτεταμένη ερείπωση του μνημείου και την πλήρη απουσία γραπτών πηγών, η εκτενής έρευνα του Paul Lemerle κατάφερε να εντοπίσει στοιχεία ενδεικτικά μίας εκκλησίας μεγάλης σημασίας¹. Η θολωτή μορφή, οι περίτεχνες κατασκευαστικές λεπτομέρειες και ο πλούσιος γλυπτός διάκοσμος τοποθετούν το μνημείο στα μέσα του 6ου αιώνα². Η Βασιλική Β εντάσσεται επομένως σε μία κρίσιμη περίοδο της Βυζαντινής αρχιτεκτονικής, η οποία χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μετάβαση από τον παραδοσιακό τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής στη θολωτή ναοδομία.

Η προσεκτική γραφική αποκατάσταση που πρότεινε ο Lemerle ενισχύει την ερμηνεία της Βασιλικής Β ως μνημείου αυτής της μεταβατικής περιόδου. Παρά τα αμφιλεγόμενα μέρη της, η εργασία του αποκάλυψε ένα σχέδιο το οποίο αντλεί στοιχεία τόσο από τις καινοτόμες μορφές της θολωτής ναοδομίας του 6ου αιώνα όσο και από την παραδοσιακή μορφή της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος (εικ. 1). Όπως θα δούμε, το σύνθετο σχέδιο της εκκλησίας μας αποτελεί μία ιδιότυπη προσέγγιση στη βασιλική με τρούλλο. Τα πιο γνωστά παραδείγματα του τύπου αυτού απαντούν συχνά στην Κωνσταντινούπολη και τη Δυτική Μικρά Ασία αλλά είναι σχετικά σπάνια στον ελληνικό χώρο, και ειδικά στη Μακεδονία κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο³.

Το ότι ένα τόσο ξεχωριστό μνημείο κάνει την εμφά-

νισή του στους Φιλίππους του 6ου αιώνα δεν θα έπρεπε να μας ξενίζει. Οι Φίλιπποι δεν ήταν απλώς μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας αλλά αποτελούσε και έδρα σημαντικής χριστιανικής κοινότητας. Έξι αιώνες μετά από το ιδρυτικό κήρυγμα του Απόστολου Παύλου, η κοινότητα αυτή πλαισίωσε μία ισχυρή και δραστήρια εκκλησιαστική διοίκηση⁴. Η πολιτική και κοινωνική ισχύς της είναι ξεκάθαρα αποτυπωμένη στον μνημειακό χάρτη της πόλης⁵. Στο κέντρο της, εντός μίας σχετικά περιορισμένης έκτασης, δεσπόζουν τα ερείπια ούτε λίγο ούτε πολύ πέντε σημαντικών εκκλησιών. Οι δύο από αυτές κατέλαβαν από τα τέλη του 5ου αιώνα και εξής καίριες θέσεις γύρω από την αγορά των ρωμαϊκών χρόνων.

Η Βασιλική Α, μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος οικοδομήθηκε σε ένα τεχνικό άνηδρο βόρεια της αγοράς, στη θέση ενός ρωμαϊκού μνημείου, το οποίο πιθανότατα ήταν το καπιτώλιο ή το *tabularium* των Φιλίππων⁶. Η θέση αυτή είχε εύκολη πρόσβαση από την Εγνατία οδό, η οποία συνέπιπτε με τον *decumanus* της πόλης. Λίγο αργότερα, η Βασιλική Β ήρθε να αλλάξει ριζικά τον αστικό ιστό νότια της αγοράς, μόλις 150 μέτρα νοτιότερα της Βασιλικής Α. Εφάμιλλη σε μέγεθος με την τελευταία, η Βασιλική Β απαίτησε τη συνένωση τριών οικοδομικών τετραγώνων και την αχρήστευση δύο μικρών οδών, ενώ κατέλαβε τη θέση δύο κτηρίων που χρονολογούνται στον 2ο αιώνα: μίας μεγάλης ρωμαϊκής παλαίστρας και ενός εμπορικού κτηρίου (*macellum*) (εικ. 2)⁷. Και τα δύο κτήρια γειτνιάζαν με την

1. LEMERLE 1945, 415-518.

2. Ο LEMERLE (1945, 517) χρονολογεί τη Βασιλική Β στα μέσα ή το τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα. Ο HODDINOTT (1963, 192) τη χρονολογεί λίγο νωρίτερα, στο τέλος του πρώτου μισού του 6ου αιώνα, και βρίσκεται έτσι αρκετά κοντά στην υπόθεση του ĆURČIĆ (2010, 207) που τοποθετεί το κτήριο στα 540. Ο ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ (1980, 124) πιστεύει ότι το κτήριο κατασκευάστηκε γύρω στα 550, θέση που ακολουθούν και οι ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (1995, 43).

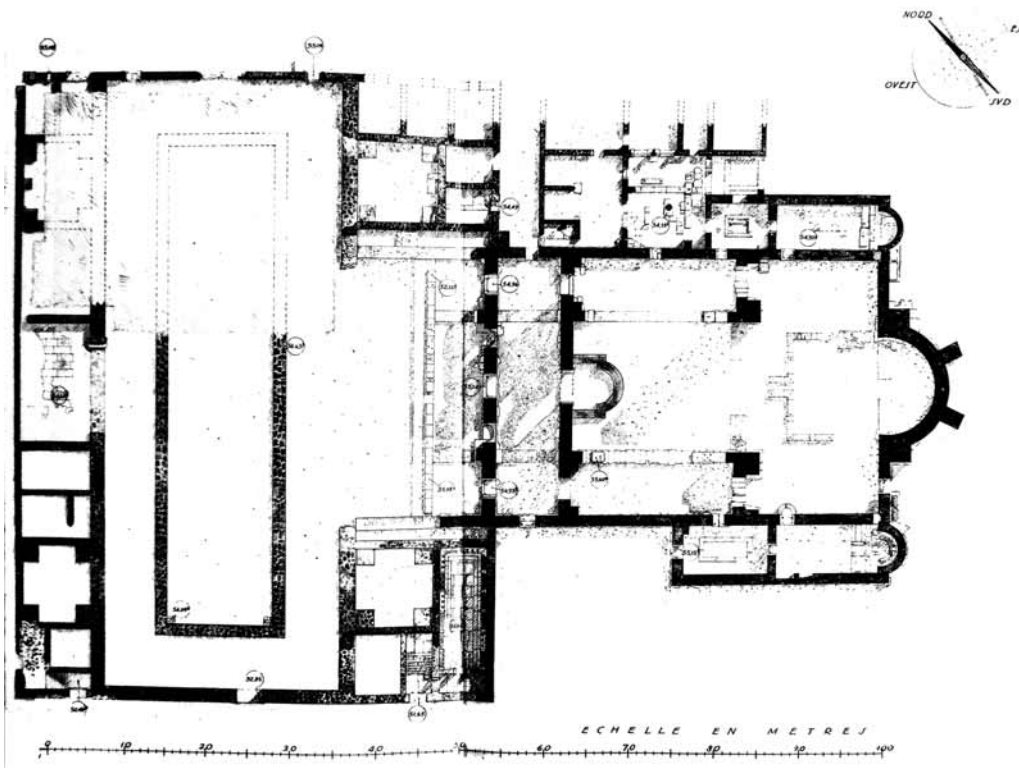
3. BUCHWALD 1984, 230-234· KRAUTHEIMER 1986, 238· KARYDIS 2011.

4. VERHOEF 2005, 580-584.

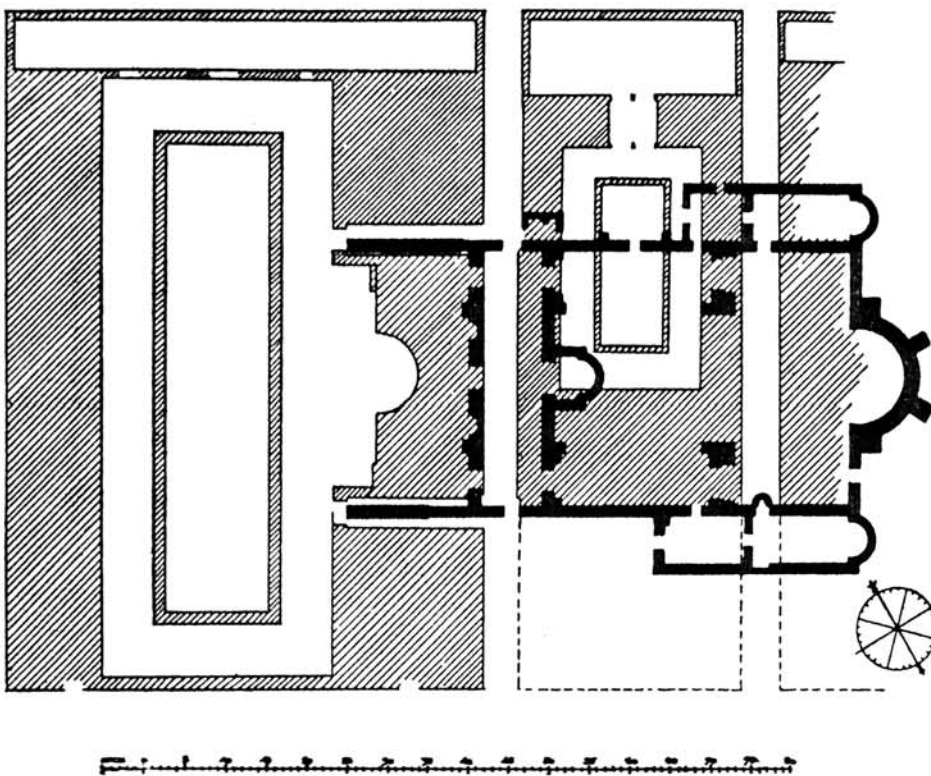
5. MENTZOS 2005, 136-146.

6. Ο ĆURČIĆ 2010, 207, πιστεύει ότι επρόκειτο για το καπιτώλιο. Ο MENTZOS 2005, 133, βασιζόμενος σε τοπογραφική σύγκριση με τη Ρώμη, ερμηνεύει το προηγούμενο αυτό κτήριο ως το *tabularium* των Φιλίππων.

7. LEMERLE 1945, 422· MENTZOS 2005, 136.

Εικ. 1. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης (P. Lemerle, 1945).

Εικ. 2. Διάγραμμα κάτοψης του ναού και του αστικού του περιγύρου (P. Lemerle, 1945).

αγορά και είχαν μέτωπο σε έναν από τους σημαντικότερους εμπορικούς δρόμους των Φιλιππων. Η αντικατάσταση νευραλγικών δημόσιων κτηρίων της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου από εκκλησίες είναι ενδεικτική της αναβάθμισης του ρόλου της εκκλησίας στη δημόσια ζωή κατά τα τελευταία στάδια του εκχριστιανισμού της πόλης.

Η ανέγερση της Βασιλικής Β μοιάζει να αποτελεί την κορύφωση ενός μακρόπνοου οικοδομικού προγράμματος το οποίο αποσκοπούσε να δώσει στην εκκλησία των Φιλιππων τον έλεγχο των σημαντικότερων αστικών χώρων της πόλης. Και όμως, το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα μοιάζει να έμεινε ανολοκλήρωτο. Πράγματι, ο Lemerle, σε ένα από τα πιο συναρπαστικά μέρη του κειμένου του, ισχυρίζεται ότι η Βασιλική Β κατέρρευσε κατά το τελικό στάδιο της κατασκευής της⁸. Σύμφωνα με τον Γάλλο αρχαιολόγο, οι κύριοι θόλοι αστόχησαν και κατέπεσαν πάνω στο ανολοκλήρωτο ακόμα δάπεδο του ναού. Αυτή η θέση μοιάζει εκ πρώτης όψεως να είναι παρακινδυνευμένη με δεδομένα τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για τον ναό και την κατασκευή του. Παρόλα αυτά, οι ανασκαφικές ενδείξεις που δημοσίευσε ο Lemerle είναι ιδιαίτερα πειστικές. Η απομάκρυνση των συντριμμίων των θόλων από την περιοχή του ιερού αποκάλυψε μία δαπεδόστρωση και θέσεις κληρικών (συμφέλλια), οι οποίες είχαν μείνει ανολοκλήρωτες. Επίσης, ο Lemerle αναφέρεται στα άφθονα μαρμάρινα μέλη (μέλη πλαισίων θυρωμάτων και θωρακίων ιερού) τα οποία βρέθηκαν άθικτα στοιβαγμένα σε ομάδες με τρόπο που μαρτυρεί ότι δεν βρήκαν ποτέ την οριστική τους θέση. Από τα ίδια αυτά κομμάτια απουσιάζει οποιαδήποτε ένδειξη σύνδεσης με άλλα μέλη ή ενσωμάτωσης στην κατασκευή. Τέλος, η πλήρης απουσία υποδομών στην περιοχή που κανονικά θα καταλάμβανε το αίθριο υποδεικνύει ότι το τελευταίο δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν τον Lemerle στη διαπίστωση ότι οι θόλοι κατέρρευσαν στο εσωτερικό μίας εκκλησίας η οποία ήταν ακόμα υπό κατασκευή.

Τα συμπεράσματα του Lemerle σχετικά με την αστοχία της κατασκευής υιοθετήθηκαν από μετέπειτα έρευνες όπως αυτές των R.F. Hoddinott, E. Verhoef και Sl. Ćurčić⁹. Παρόλα αυτά, η ίδια αυτή άποψη του Lemerle αμφισβητήθηκε από τον Γ. Βελήνη και τον Α. Μέντζο¹⁰. Σύμφωνα με τους δύο αρχαιολόγους, η εύρεση πολλών

μερών του εκκλησιαστικού διακόσμου αποτελεί ένδειξη συνεχούς λειτουργίας του μνημείου. Αυτό, όμως, δεν λαμβάνει πλήρως υπόψη τις παρατηρήσεις του Lemerle σχετικά με την ημιτελή φύση αυτού του διακόσμου. Παρόλα αυτά, το δεύτερο επιχείρημα των ελλήνων ερευνητών έχει ιδιαίτερη βαρύτητα: όπως παρατήρησαν, οι αντηρίδες στον ανατολικό τοίχο και την αψίδα του ναού διαφοροποιούνται κατασκευαστικά από την υπόλοιπη κατασκευή. Θα μπορούσαν, επομένως, να ερμηνευθούν ως μεταγενέστερη προσθήκη. Ο Lemerle από την άλλη πλευρά, ισχυρίζεται ότι η στατική ανεπάρκεια του μνημείου έγινε ορατή κατά τη διάρκεια της κατασκευής, δημιουργώντας άμεση ανάγκη για πρόχειρη αντιστήριξη της μέσω πρόχειρα φτιαγμένων αντηρίδων¹¹. Αυτή η εξήγηση μοιάζει επαρκής, επομένως η ερμηνεία της εκκλησίας ως ανολοκλήρωτης κατασκευής παραμένει πειστική, αν και όχι απολύτως βέβαιη.

Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο μέχρι σήμερα είναι ότι η κατασκευή είχε εγγενείς αδυναμίες που την καθιστούσαν ευάλωτη. Ο Lemerle προχώρησε σε σειρά πολύτιμων παρατηρήσεων οι οποίες αποδίδουν αυτήν την αστοχία σε ατελές σχέδιο¹². Σύμφωνα με μία σειρά παρατηρήσεων στις οποίες θα επανέλθουμε, η αντιστήριξη του τρούλλου δεν είναι επαρκής στην ανατολική του πλευρά. Ενώ η στατική ανεπάρκεια του σχεδίου της Βασιλικής Β αναλύεται πειστικά από τον Lemerle, ο τελευταίος δεν ερμηνεύει τους λόγους για τους οποίους οι αρχιτέκτονες του μνημείου υπέπεσαν σε τόσο οφθαλμοφανή κατασκευαστικά λάθη. Αυτό το ερώτημα δεν έχει βρει απάντηση μέσα από προηγούμενες έρευνες. Οι λόγοι που οδήγησαν σε μία στατικά ανεπαρκή κατασκευή παραμένουν άγνωστοι.

Αυτό το άρθρο επιχειρεί να δώσει εξήγηση σε αυτό το ερώτημα. Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζεται λεπτομερής επανεξέταση της Βασιλικής Β. Η αφετηρία γι' αυτή την επανεξέταση βασίζεται στη διαπίστωση δύο αδυναμιών της ανάγνωσης του μνημείου από τον Lemerle, οι οποίες δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Η πρώτη αδυναμία εστιάζεται στο γεγονός ότι ο Lemerle θεωρεί δεδομένο ότι η εκκλησία είχε μία μόνο οικοδομική φάση, αυτή των μέσων του βου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης πολλές ανομοιογένειες της κατασκευής δεν λαμβάνονται υπόψη σε μία προσπάθεια να ερμηνευτεί η κατασκευή ως προϊόν ενός και μόνο αρχιτεκτο-

8. LEMERLE 1945, 424-425, 492.

9. Βλ. HODDINOTT 1963, 189-190· VERHOEF 2005, 584· ĆURČIĆ 2010, 207. Ο τελευταίος διαφοροποιείται μόνο όσον αφορά την αιτία της καταστροφής, την οποία αποδίδει σε σεισμό.

10. ΒΕΛΗΝΗΣ 2002, 131· ΜΕΝΤΖΟΣ 2005, 134.

11. LEMERLE 1945, 452, 491.

12. LEMERLE 1945, 455.

νικού σχεδίου. Η πιθανότητα να υπήρξαν περισσότερες φάσεις ή αλλαγές κατά τη διάρκεια της κατασκευής δεν εξετάζεται, παρά τη συχνότητα τέτοιων περιπτώσεων στην πρώιμη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αυτό οδηγεί στη δεύτερη αδυναμία της μελέτης του Lemerle. Αυτή αδυνατεί να εξηγήσει τον ρόλο μίας εκτενούς σειράς από μέρη της κατασκευής όπως τμημάτων της θεμελίωσης και κατασκευαστικές λεπτομέρειες που δεν εγγράφονται εύκολα στο σχέδιο της εκκλησίας. Είναι πολύ πιθανό ότι οι ανερευνήτες ακόμα αυτές λεπτομέρειες αποκαλύπτουν νέα στοιχεία για τη διαδικασία της κατασκευής της εκκλησίας και ρίχνουν φως στις συνθήκες που οδήγησαν σε ένα κατασκευαστικά ανεπαρκές σχέδιο.

Περιγραφή

Για να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τόσο αυτές τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες όσο και τα λάθη της κατασκευής χρειάζεται να προηγηθεί η μορφολογική και κατασκευαστική περιγραφή της Βασιλικής Β. Η σύντομη περιγραφή του μνημείου που δίνεται παρακάτω υιοθετεί ορισμένα μέρη της αποκατάστασης του Lemerle. Άλλα μέρη της ίδιας αποκατάστασης αναθεωρούνται με βάση πρόσφατες παρατηρήσεις του συγγραφέα.

Σε κάτοψη, το μνημείο θυμίζει περισσότερο ξυλόστεγη βασιλική παρά τα θολωτά κτήρια της ίδιας περιόδου. Ο νάρθηκας οδηγούσε μέσω τριών μεγάλων θυρωμάτων σε τρίκλιτο χώρο. Ο χώρος αυτός επιμεριζόταν από δώροφες τοξοστοιχίες τοποθετημένες πάνω σε ελαφρά υπερυψωμένο στυλοβάτη. Αυτές χώριζαν το ευρύ κεντρικό κλίτος από τα πλευρικά και τις υπερκείμενες γαλαρίες. Ο τρίκλιτος αυτός χώρος οδηγούσε σε εγκάρσιο κλίτος κατά μήκος του ανατολικού άκρου της εκκλησίας. Το κέντρο του εγκάρσιου κλίτους αποτελούσε τον χώρο του ιερού, το οποίο διευρυνόταν προς τα ανατολικά με αψίδα πεταλόμορφης κάτοψης. Το ιερό επρόκειτο να οριοθετηθεί με περίτεχνα στηθαία, και να εξοπλιστεί με σύνθρονο και θέσεις κληρικών διατεταγμένες γύρω από την αγία Τράπεζα. Όπως έδειξε ο Lemerle, αυτά ουδέποτε ολοκληρώθηκαν.

Στο ανατολικό μέρος του ναού παρατηρείται μια σημαντική ιδιομορφία. Εδώ, το κυρίως σώμα του κτηρίου πλαισιωνόταν από διμερή αψιδωτά παρεκκλήσια στα βόρεια και τα νότια. Η εύρεση μίας διαμόρφωσης ρηχής

λεκάνης στη δυτική αίθουσα του βόρειου παρεκκλησιού οδήγησε τον Lemerle να ερμηνεύσει τον χώρο αυτό ως βαπτιστήριο¹³. Η διεύρυνση του ναού προς βόρεια και νότια με τα ισόγεια αυτά παρεκκλήσια θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα πρώιμο παράδειγμα τριπλού ιερού με πρόθεση και διακονικό. Πράγματι, η συμμετρική διάταξη αψιδωτών παρεκκλησιών εκατέρωθεν του ιερού είναι στοιχείο το οποίο εμφανίζεται σταδιακά τον 6ο αιώνα και παγιώνεται με την καθιέρωση των παστοφοριών κατά τη «μεταβατική περίοδο» (μεταξύ 7ου και 9ου αιώνα) και, ιδιαίτερα, κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο¹⁴.

Αλλά, ας επιστρέψουμε στον κεντρικό χώρο του ναού και την κάλυψη του, η οποία είναι ενδεικτική μεγάλης κατασκευαστικής δεξιότητας (εικ. 3). Έξι πεσσοί από λαξευτούς λίθους επιμέριζαν τον κεντρικό χώρο σε δύο ορθογώνια διαμερίσματα. Το δυτικό διαμέρισμα, με διαστάσεις 20 × 16 μ., καλυπτόταν, σύμφωνα με τον Lemerle, από γιγάντιο σταυροθόλιο, από το οποίο δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος¹⁵. Όπως σημειώνει ο Βελένης, η αποκατάσταση αυτή κρίνεται εξαιρετικά απίθανη, αφού η χρήση σταυροθολίων για την κάλυψη τόσο μεγάλων ανοιγμάτων δεν μοιάζει να συναντάται σε άλλα μνημεία της ίδιας περιόδου¹⁶. Η κάλυψη του χώρου αυτού από ασπίδα επί λοφίων είναι πιο πιθανή. Πράγματι, παρόμοιοι μεγέθους θόλοι συναντώνται σε κτήρια της ίδιας εποχής, όπως η Αγία Σοφία και η Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ένας παρόμοιος θόλος καλύπτει το δυτικό διαμέρισμα του κεντρικού κλίτους. Θα έπρεπε, ωστόσο, να εξετάσουμε και την πιθανότητα ο χώρος αυτός της Βασιλικής Β να καλυπτόταν από ημικυλινδρικό θόλο, κατά το πρότυπο της εκκλησίας στο Meryemlik της Κιλικίας, στην οποία θα επανέλθουμε.

Η αποκατάσταση του θόλου πάνω από το ανατολικό διαμέρισμα είναι καλύτερα τεκμηριωμένη αφού βασίζεται σε θραύσματα θόλου που βρέθηκαν και μελετήθηκαν¹⁷. Αυτά υποδεικνύουν ότι εδώ ορθωνόταν ημισφαιρικός τρούλλος επί λοφίων διαμέτρου 16 μ. Οι νευρώσεις στο εσωτερικό του κέλφους και τα παράθυρα στη βάση του θυμίζουν έντονα τον τρούλλο της Αγίας Σοφίας ύστερα από την ανακατασκευή του το 558 μ.Χ.¹⁸ Το άνοιγμα του θόλου αυτού υπερβαίνει αυτό που συναντάται σε βασιλικές μετά τρούλλου της βυζαντινής περιφέρειας και αν-

13. Ο LEMERLE (1945, 439) ερμηνεύει τον βόρειο χώρο ως βαπτιστήριο, αλλά η θέση αυτή αμφισβητείται από τον Πελεκανίδη και τον MENTZO (2005, 141).

14. KRAUTHEIMER 1986, 298.

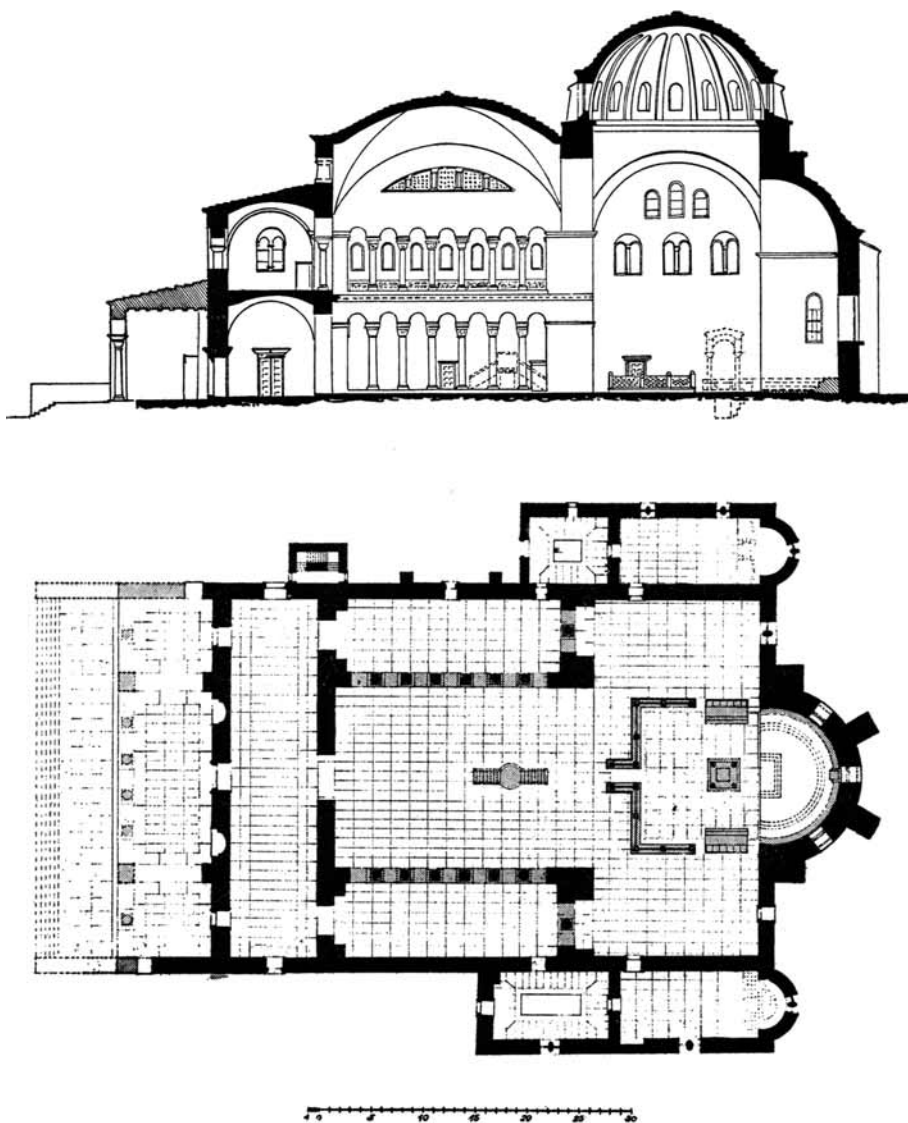
15. LEMERLE 1945, 450-465.

16. BELENIS 2002, 133.

17. LEMERLE 1945, 449.

18. MAINSTONE 1969, 39-49.

Εικ. 3. Γραφική Αποκατάσταση της Βασιλικής Β – Κάτοψη και Τομή (P. Lemerle, 1945).

τιστοιχεί σε μία αρχιτεκτονική κλίμακα η οποία συναντάται μόνον στην Κωνσταντινούπολη.

Ας έρθουμε τώρα στην κάλυψη του νάρθηκα και των πλευρικών κλιτών. Σύμφωνα με τον Lemerle, ο νάρθηκας καλυπτόταν από «χαμηλό» ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος διακοπτόταν στο κέντρο του από σταυροθόλιο¹⁹. Και τα δύο κελύφη είχαν μικτή τούβλινη κατασκευή, εν μέρει από ακτινικές στρώσεις τούβλων και εν μέρει από τούβλα που σχηματίζουν κατακόρυφους δα-

κτυλίους. Σε αντίθεση με την αποκατάσταση του νάρθηκα, η ερμηνεία του Lemerle για τη μορφή των θόλων των πλευρικών κλιτών είναι αμφίβολη: τους αναπαριστά ως ημικυλινδρικούς θόλους οι οποίοι διακόπτονται από άλλους μικρότερους, τοποθετημένους κατά την εγκάρσια διεύθυνση σε αντιστοιχία με τα ανοίγματα της τοξοστοιχίας²⁰. Αυτή η αποκατάσταση είναι δόκιμη (παρόμοια μορφή συναντάται στον ναό του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο)²¹. Όμως, έρχεται σε αντίθεση με το

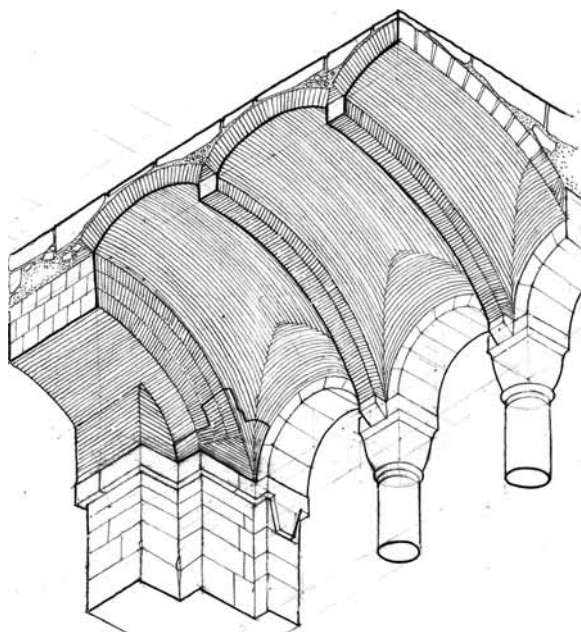
19. LEMERLE 1945, 455.

20. LEMERLE 1945, 461-462.

21. KARYDIS 2012, 547.

Εικ. 4. Άποψη του βορειοδυτικού πεσσού από ανατολικά (φωτ. Ν. Καρύδης, 2008).

Εικ. 5. Αποκατάσταση των θόλων των πλευρικών κλιτών. Αξονομετρικό σχέδιο. Ν. Καρύδης, 2008.

θραύσμα θόλου που βρίσκεται προσκολλημένο στον βορειοδυτικό πεσσό (εικ. 4). Αυτό δείχνει ότι ενώ ο θόλος αποτελείται από δύο ομάδες κατακόρυφων δακτυλίων από τούβλα (μία κατά την οριζόντια και μία κατά την εγκάρσια έννοια) αυτές δεν σχηματίζουν διαφορετικές επιφάνειες αλλά ενώνονται σε μία επιφάνεια με διπλή καμπυλότητα όπως παριστάνεται στην εικ. 5.

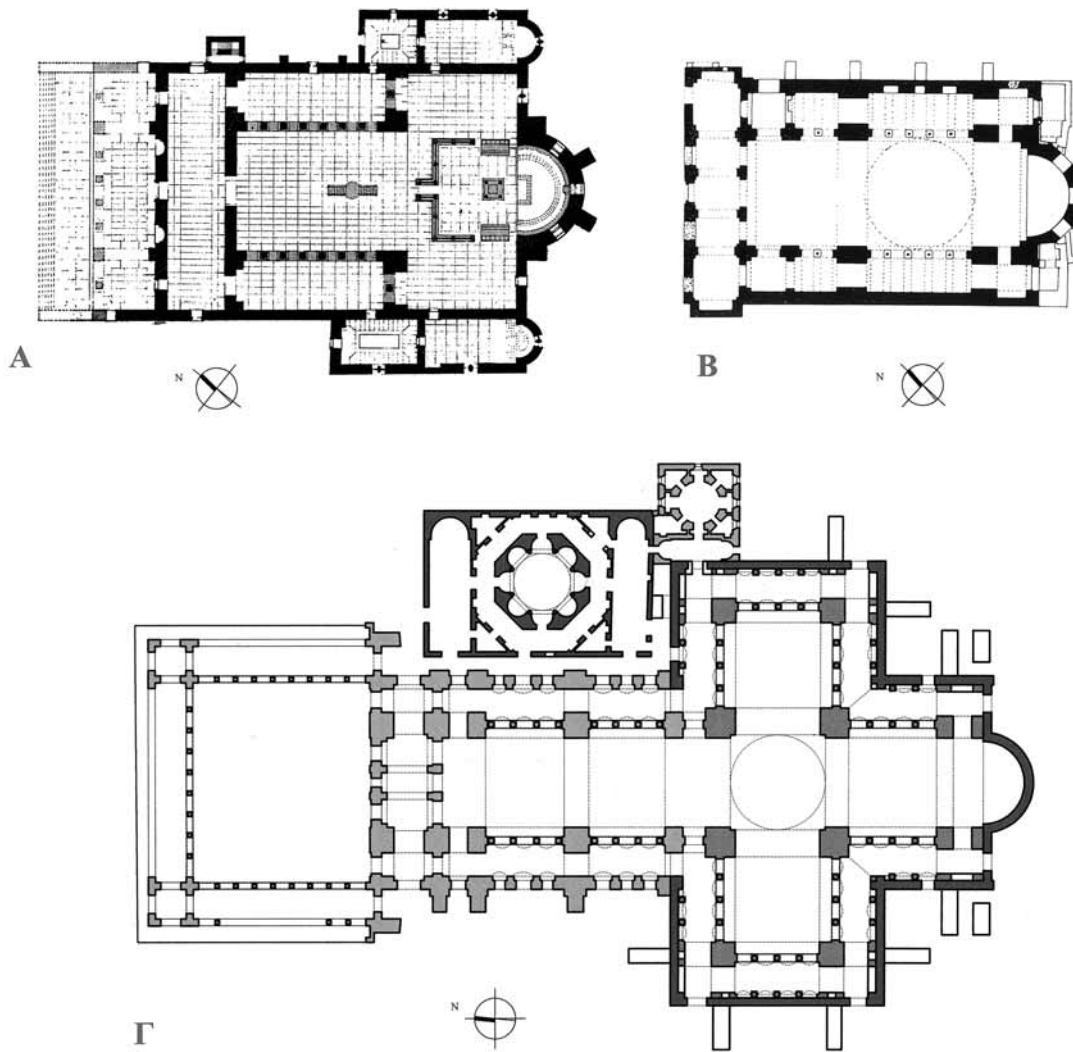
Η παραπάνω περιγραφή σκιαγραφεί ένα εξαιρετικά σύνθετο σχέδιο εκκλησίας. Η υλοποίησή του απαιτούσε τις πιο αναπτυγμένες αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές γνώσεις που ήταν διαθέσιμες εκείνη την εποχή. Πράγματι, οι νευρώσεις του τρούλλου, η σύνθετη και επιμελημένη οπτοπλινθοδομή των δευτερευόντων θόλων, και η γεφύρωση ανοιγμάτων της τάξης των 16 και 20 μ. είναι ενδεικτικές ενός ιδιαίτερα έμπειρου συνεργείου. Τα κιονόκρανα και οι βάσεις που συναντώνται στις εσωτερικές τοξοστοιχίες συμπεριλαμβάνονται στα πιο τέλεια παραδείγματα πρώιμης βυζαντινής γλυπτικής και είναι άμεσα συγκρίσιμα με αντίστοιχα μέλη στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης²². Είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι ένα τόσο φιλόδοξο μνημείο είχε κατασκευαστικά προβλήματα, πόσο μάλλον ότι κατέρρευσε κατά την κατασκευή του. Και όμως, μία προσεκτική διερεύνηση του συστήματος αντιστήριξης του τρούλλου αποκαλύπτει σοβαρές εγγενείς αδυναμίες στην κατασκευή.

Οι κατασκευαστικές αδυναμίες

Οι μεγαλύτερες κατασκευαστικές αδυναμίες κατά τον Lemerle οφείλονται αφενός στην έκκεντρη, ακραία θέση του τρούλλου και στην προβληματική σύνδεση μεταξύ των φερόντων τόξων με τους πεσσούς εκατέρωθεν του ιερού²³. Η ακραία θέση του τρούλλου πράγματι κάνει δυσκολότερη την αντιστήριξή του στα ανατολικά. Για τον λόγο αυτό, σε ορισμένες θολωτές εκκλησίες της περιόδου αυτής, μεταξύ του τρουλλωτού διαμερίσματος και του ιερού μεσολαβεί ενδιάμεσος χώρος που καλύπτεται από ημικυλινδρικό θόλο ο οποίος παραλαμβάνει μέρος των οριζοντίων ωθήσεων. Αυτός απουσιάζει από την Βασιλική Β, με αποτέλεσμα η αψίδα να παραλαμβάνει απευθείας πολύ μεγάλο μέρος των πλαγίων ωθήσεων του τρούλλου. Παρά το γεγονός ότι η διάταξη αυτή θεωρείται μη ιδανική, πρέπει σημειωθεί ότι η έκκεντρη θέση του τρούλλου και η άμεση γειτνίαση του με την αψίδα συναντάται και σε άλλα βυζαντινά μνημεία της περιόδου. Δύο από τα πιο χαρακτηριστικά είναι οι ναοί

22. KRAUTHEIMER 1986, 254.

23. LEMERLE 1945, 455.

Εικ. 6. Α. Βασιλική Β, Φίλιπποι, κάτοψη κατά τον Lemerle (1945). Β. Αγ. Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη, κάτοψη του George (1913). Γ. Άγιος Ιωάννης, Έφεσος, σχέδιο της Καρολίνας Βασιλικού (2009).

του Meryemlik στην Κιλικία και του Αγίου Ιωάννη στη Φιλαδέλφεια²⁴. Επομένως, η διάταξη αυτή, παρά τα όποια μειονεκτήματα της, είναι κατασκευαστικά εφικτή και δεν μπορεί να θεωρηθεί από μόνη της αιτία αστοχίας.

Η βασική αδυναμία της Βασιλικής Β δεν εντοπίζεται στη θέση του τρούλλου, αλλά στη σύνδεσή του τελευταίου με τους φέροντες πεσσούς εκατέρωθεν της αψίδας. Οι τελευταίοι είναι τοποθετημένοι έκκεντρα ως προς τη γένεση των τόξων, κάτι εξαιρετικά ασυνήθιστο και αντικανονικό. Αυτή η κακοτεχνία ήταν ικανή να δημιουργήσει στατικά προβλήματα. Πράγματι, αυτό σημαίνει ότι τα τόξα που φέρουν τον τρούλλο δεν μεταφέρουν ομαλά

τα φορτία τους στους πεσσούς, αλλά μέρος των φορτίων αυτών παραλαμβάνεται από τον λεπτό ανατολικό τοίχο. Το ότι η ανεπάρκεια του τελευταίου έγινε αντιληπτή προδίδεται από τις αντηρίδες που προστέθηκαν σε αυτόν εξωτερικά. Είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η προσθήκη έγινε λίγο μετά την αποπεράτωση του θολωτού κελύφους: υπό την πίεση των τόξων, ο ανατολικός τοίχος γρήγορα ανέπτυξε απόκλιση από την κατακόρυφο, και ενδεχομένως αποσύνδεση από τον βόρειο και νότιο τοίχο, κάτι που απαίτησε την άμεση ενίσχυσή του.

Στις παραπάνω αδυναμίες προστίθεται και μία η οποία δεν είχε επισημανθεί από τον Lemerle, παρά το γεγονός ότι είναι βασική για να κατανοηθούν όλες οι πα-

24. GOUGH 1972, 203· BUCHWALD 1981, 301.

Εικ. 7. Άποψη του νάρθηκα από τα νότια. Στο κάτω μέρος διαφαίνονται τα δύο παράλληλα τοιχεία θεμελίων (φωτ. Ν. Καρύδης, 2008).

ραπάνω ελλείψεις. Το πάχος των πεσσών και συνεπώς των φερόντων τόξων είναι πολύ περιορισμένο σε σχέση με το μέγεθος των σφαιρικών θόλων του μνημείου. Η αναλογία μεταξύ των μεγεθών αυτών στη Βασιλική Β είναι μοναδική για τα δεδομένα της αρχιτεκτονικής της περιόδου, κάτι που αποδεικνύεται από τη σύγκρισή της με άλλους ναούς κατασκευασμένους με παρόμοια υλικά (εικ. 6). Για παράδειγμα, στον ναό του Άγιο Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο, η αναλογία πάχους τόξων προς διάμετρο τρούλου είναι 1:4²⁵. Στην Αγία Ειρήνη, η μικρότερη αναλογία είναι 1:3,5²⁶. Στην Βασιλική Β η αναλογία αυτή ανέρχεται σε 1:5 για το ανατολικό διαμέρισμα και 1:6,5 για το δυτικό. Αυτή η σημαντική διαφορά δείχνει ότι ο κατασκευαστής της Βασιλικής Β υποδιαστασιολόγησε σημαντικά μέρη του φέροντα οργανισμού

του ναού, όπως τα κύρια τόξα και οι πεσσοί. Κι όμως, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι αυτά τα στοιχεία υποστήριζαν ευρείς σφαιρικούς θόλους.

Οι λεπτοί πεσσοί μπορούν να εξηγηθούν σαν μία προσπάθεια να αποφευχθούν ογκώδη εμπόδια στο εσωτερικό του ναού. Όλα δείχνουν ότι ο αρχιτέκτονας προσπάθησε να βρει σε αυτό το θολωτό μνημείο την ίδια διαφάνεια που διακρίνει μια ξυλόστεγη βασιλική. Αυτό, όμως, προκάλεσε μία ασυμβατότητα μεταξύ της κάτοψης του ναού και της μορφής των θόλων του. Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι εάν αυτή η ασυμβατότητα προκλήθηκε από κακούς και ενδεχομένως υπέρμετρα φιλόδοξους αρχιτεκτονικούς σχεδιασμούς ή οφειλόταν σε συνθήκες πέρα από τον έλεγχο του αρχιτέκτονα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθεί μέσα από την εξέταση κατασκευαστικών λεπτομερειών στα θεμέλια του ναού, τα οποία, παρά την καταγραφή τους από τον Lemerle, δεν έχουν εξηγηθεί μέχρι σήμερα. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιγράφονται και ερμηνεύονται στην επανεξέταση των θεμελίων που ακολουθεί.

Επανεξετάζοντας τα Θεμέλια της Βασιλικής Β

Η νέα διερεύνηση των θεμελίων επικεντρώθηκε σε μία σειρά από κατασκευαστικές λεπτομέρειες οι οποίες δεν μπορούν να εξηγηθούν ως μέρος του σχεδίου που περιγράφηκε παραπάνω. Οι πιο σημαντικές από αυτές είναι ορατές στην περιοχή του νάρθηκα. Εδώ, η ανασκαφή αποκάλυψε και άφησε έκθετα δύο ισχυρά τοιχεία θεμελίων με πάχος 1,5 μ., συμμετρική διάταξη ως προς τον άξονα του ναού και διεύθυνση Ανατολή - Δύση (εικ. 7). Ο Lemerle δεν μπόρεσε να ερμηνεύσει αυτά τα στοιχεία²⁷. Πράγματι, το σχέδιο του νάρθηκα δεν περιλαμβάνει κίονες ή τοίχους που θα απαιτούσαν θεμελίωση σε αυτήν τη θέση. Παρόλα αυτά, η χάραξη και η κατασκευή των θεμελίων καθώς και η σχέση τους με άλλα στοιχεία πέρα του νάρθηκα δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τον ρόλο που επιτελούσαν.

Καταρχάς, τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα με αργούς λίθους, όπως και τα υπόλοιπα θεμέλια του ναού και διαφέρουν από τα θεμέλια των ρωμαϊκών κτηρίων. Τα βυζαντινά αυτά θεμέλια διασχίζουν τον νάρθηκα και εξαφανίζονται κάτω από τους μακρούς τοίχους που τον περικλείουν. Μία εξέταση της κάτοψης δείχνει ότι τα θεμέλια αυτά αποτελούν προέκταση των θεμελίων των δύο κιονοστοιχιών του ναού. Αυτό επαληθεύεται από

25. KARYDIS 2011, 2, FIG. 1.

26. GEORGE 1913, 35-46.

27. LEMERLE 1945, 429.

την κατασκευαστική λεπτομέρεια της διασταύρωσης μεταξύ των θεμελίων αυτών και των θεμελίων των εγκάρσιων τοίχων (εικ. 8). Εδώ παρατηρούμε ότι τα θεμέλια εντός του νάρθηκα διακόπτουν τη συνέχεια των θεμελίων του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Αυτό δείχνει ότι τα θεμέλια εντός του νάρθηκα και τα θεμέλια των κιονοστοιχιών του κυρίως ναού όχι μόνο αποτελούν μία ενιαία και συνεχή κατασκευή, αλλά και επίσης ότι ανήκουν σε μία προγενέστερη φάση από ό,τι τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα.

Η αλληλοεπικάλυψη διαφορετικών βυζαντινών φάσεων δεν εμφανίζεται μόνο στον νάρθηκα αλλά και στο ανατολικό άκρο του ναού. Στην περιοχή των πλευρικών παρεκκλησίων παρατηρείται μία ιδιομορφία η οποία έχει διαφύγει της προσοχής των ερευνητών. Παρατηρούμε ότι τα θεμέλια των τοίχων των μικρών αψίδων των πλευρικών χώρων έχουν πολύ μικρότερο πάχος από τα θεμέλια των γειτονικών τους εξωτερικών τοίχων. Αυτό αντίκειται στη συνηθισμένη κατασκευαστική πρακτική. Πράγματι, στη συντριπτική πλειονότητα των ναών της περιόδου, η αψίδα έχει ίδιο ή παρεμφερές πάχος με αυτό του τοίχου. Η μεγάλη διαφορά πάχους που παρατηρείται μεταξύ των μικρών αψίδων της Βασιλικής Β και των γειτονικών τους τοίχων μοιάζει να δείχνει ότι τουλάχιστον η θεμελίωσή τους έγινε σε μεταγενέστερο στάδιο από τη θεμελίωση των γειτονικών τοίχων. Αυτή η ιδέα ενισχύεται από την παρατήρηση των ιχνών ενός θεμελίου, το οποίο μοιάζει να συνδέει τους ανατολικούς τοίχους εκατέρωθεν της βορειοανατολικής αψίδας²⁸. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι σε μία προγενέστερη φάση, το ανατολικό άκρο του ναού δεν περιλάμβανε τις μικρές αψίδες.

Συμπεράσματα

Οι παραπάνω παρατηρήσεις εντόπισαν πολλά σημεία όπου θεμέλια έρχονται σε αναντιστοιχία με την κάτοψη του ναού, όπως αυτή αναπαρίσταται σήμερα. Στα παραπάνω θεμέλια πιθανότατα εντάσσονται και αυτά τα οποία βρίσκονται εντός του κεντρικού κλίτους, εγκάρσια στον άξονά του, μεταξύ των κεντρικών πεσών. Τα θεμέλια αυτά, τα οποία δεν αντιστοιχούν σε κάποια υπερκείμενη κατασκευή, αποτελούν ενδείξεις μίας πρώτης οικοδομικής φάσης η οποία δεν ήταν γνωστή μέχρι σήμερα, και η οποία θα έπρεπε να ονομαστεί «Βασιλική Β1». Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί ευλόγως σε νέα

Εικ. 8. Λεπτομέρεια διασταύρωσης θεμελίων στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα (φωτ. Ν. Καρύδης, 2008).

ερωτήματα: αυτά αφορούν στη μορφή της αρχικής φάσης της βασιλικής, τις διαφορές της με την τελική μορφή, τον βαθμό στον οποίο η πρώτη αυτή φάση είχε ολοκληρωθεί όταν αποφασίστηκε η κατασκευή της τελικής φάσης, αλλά και οι λόγοι που οδήγησαν στην αλλαγή σχεδίου. Τα ερωτήματα αυτά θα απαντηθούν σε υπό δημοσίευση μελέτη του γράφοντος²⁹.

Προς το παρόν, η διαπίστωση της ύπαρξης δύο φάσεων είναι επαρκής για να εξηγήσει τις κατασκευαστικές αδυναμίες στις οποίες επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη. Όπως είδαμε, οι βασικότερες αδυναμίες της κατασκευής εντοπίστηκαν στην υποδιαστασιολόγηση των φερόντων στοιχείων της και στην προβληματική σύνδεση των τόξων που φέρουν τον τρούλλο με τους ανα-

28. Αυτό το θεμέλιο δεν φαίνεται καθαρά σήμερα αλλά διακρίνεται σε αεροφωτογραφίες που δημοσίευσε ο LEMERLE (1945, πίν. XL).

29. KARYDIS, υπό δημοσίευση.

τολικούς πεσσούς. Και οι δύο αυτές αδυναμίες μπορούν να εξηγηθούν ως αποτέλεσμα της προσπάθειας του αρχιτέκτονα να χρησιμοποιήσει τη θεμελίωση μίας προγενέστερης εκκλησίας ως βάση ενός καινούργιου σχεδίου, το οποίο βασιζόταν στον τύπο της βασιλικής με τρούλλο. Η προγενέστερη θεμελίωση αποδείχθηκε τελικά ανεπαρκής και ασυμβίβαστη με τις ανάγκες μίας τρουλαίας εκκλησίας. Στο προγενέστερο κτήριο, στοιχεία όπως το μικρό μέγεθος των φερόντων στοιχείων και η έλλειψη ευθυγράμμισης μεταξύ τους ενδέχεται να μη δημιουργούσαν στατικά προβλήματα. Στο πλαίσιο, όμως, ενός νέου, πιο απαιτητικού σχεδίου που περιλάμβανε τερά-

στιους θόλους με μεγάλες απαιτήσεις αντιστήριξης, τα ίδια αυτά στοιχεία μεταφράστηκαν σε κατασκευαστικές αδυναμίες. Αυτές είχαν εξαιρετικά οδυνηρές συνέπειες για το μέλλον του φιλόδοξου αυτού κατασκευαστικού εγχειρήματος. Παρά την τελική αστοχία της, η ιστορία της ημιτελούς οικοδόμησής της Βασιλικής Β διασώθηκε και κάνει το κτήριο αυτό εξαιρετικά σπάνιο και πολύτιμο για την έρευνα. Η μελέτη αυτής της ιστορίας μας δίνει κρίσιμες πληροφορίες για τις συνθήκες της κατασκευής μίας από τις πρώτες βασιλικές με τρούλλο στον ελληνικό χώρο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ
Πανεπιστήμιο του Kent
N.Karydis@kent.ac.uk

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ. 2002. «Η Βασιλική Β των Φιλίππων στο πλαίσιο της Ιουστινιανείας Αρχιτεκτονικής», *ΠΑΑ* 77 (Α), 119-140.
- ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ Χ. - Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1995. *Φίλιπποι*, Αθήνα.
- ΜΕΝΤΖΟΣ, Α. 2005. «Ζητήματα τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλίππων», *Εγνατία* 9, 101-156.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΣΤ. 1980. «Οι Φίλιπποι και τα Χριστιανικά Μνημεία τους», *Μακεδονία, Θεσσαλονίκη: Αφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών*, 101-125, 101-125.
- BUCHWALD, H. 1981. «The Church of St John the Theologian in Alaşehir (Philadelphia)», *JÖB* 30, 301-318.
- BUCHWALD, H. 1984. «Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period: Provincial Backwash or Dynamic Center of Production», *JÖB* 34, 200-234.
- ĆURČIĆ, S. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent, c. 300-1550*, New Haven.
- GEORGE, W.S. 1913. *The Church of St. Eirene at Constantinople*, London.
- GOUGH, M. 1972. «The Emperor Zeno and Some Cilician Churches», *Anatolian Studies, Special Number in Honour of the Se-*
- ventieth Birthday of Professor Seton Lloyd*, 199-212.
- HODDINOTT, R.F. 1963. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and Initial Development of East Christian Art*, London.
- KARYDIS, N. 2011. *Early Byzantine Vaulted Construction in Churches of the Western Coastal Plains and River Valleys of Asia Minor*, Oxford.
- KARYDIS, N. 2012. «The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos. Visualising Justinian's Church», *Journal of the Society of Architectural Historians* 71, 4, 524-551.
- KARYDIS, N. (υπό δημοσίευση). «The Original Phase of Basilica B at Philippi».
- KRAUTHEIMER, R. 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven - London.
- LEMERLE, P. 1945. *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris.
- MAINSTONE, R. 1969. «Justinian's Church of St Sophia, Istanbul: Recent Studies of Its Construction and First Partial Reconstruction», *Architectural History* 12, 39-49.
- VERHOEF, E. 2005. «The Church of Philippi in the First Six centuries of our Era», *HTS* 61(1&2), 565-592.

S U M M A R Y

BASILICA B AT PHILIPPI:
THE PHASES OF CONSTRUCTION OF AN INCOMPLETE CHURCH

NIKOLAOS D. KARYDIS

The Early Byzantine church known as 'Basilica B' at Philippi constitutes one of the rare Greek manifestations of the architectural type of the 'domed basilica', a type that plays a major role in the development of Byzantine church architecture. Considered to have started in the first half of the sixth century, the building was probably never completed: as Paul Lemerle demonstrated in 1945, the collapse of the vaults during construction must have brought a premature end to the history of this building. Lemerle attributed this collapse to a defective structure: walls and supports failed to provide sufficient support for the vaults. However, Lemerle and other scholars remain silent as to the reasons why such an am-

bitious building programme was to be marred by such a structural deficiency. The present paper seeks to fill this lacuna. Based on a new interpretation of overlooked construction details, it provides new evidence for a previously unknown building phase. Challenging Lemerle's perception of Basilica B as a static architectural form, this study reveals older constructional layers indicative of a more complex building history. Our new knowledge of this history helps to interpret the difficulties and limitations that the architects of Basilica B encountered in their effort to construct one of the first domed basilicas in Early Byzantine Greece.

